

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולמן בן הרב ישראל זצ"ל

הוצאת עור וקלף

(ע"ח ב') משנה: עור (שעובד במלח בלבד, כדלקמן, שיעורו לחיוב הוצאה) כדי לעשות קמיע.¹

(ע"ט א') בעא מיניה רבא מרב נחמן: המוציא עור בכמה (שיעור הוצאתו)?

אמר ליה כדתנן: עור כדי לעשות קמיע.

לעבדו בכמה (עור העומד לעבדו, ועדיין לא עיבדו)?

אמר ליה: לא שנא (מעור מעובד, ושיעורו כדי לעשות ממנו קמיע).

(ומקשה) תא שמע, דאמר רבי חייא בר אמי משמיה דעולא:

שלושה עורות הן - מצה, וחיפה, ודיפתרא.

"מצה", כמשמעו (עור גולמי), דלא מליח (לא עובד במלח), ודלא קמיח (לא השהו אותו בקמח ומים), ודלא עפיץ (ולא במי עפצים). וכמה שיעורו (לחיוב הוצאה)? כדי לצור בו משקולת קטנה (שלא תישחק ותיפחת). וכמה (גודלה)? ריבעא דריבעא (רביעית ליטרא) דפומבדיתא.

"חיפה", דמליח, ולא קמיח ולא עפיץ (עובד במלח בלבד). וכמה שיעורו? כדתנן (במשנתנו): כדי לעשות קמיע (וקטן משיעור כדי לצור בו משקולת קטנה. וקשה על רב נחמן שאמר שגם עור בלתי מעובד שיעורו כמעובד).

"דיפתרא", דמליח וקמיח ולא עפיץ. וכמה שיעורו? כדי לכתוב עליו את הגט².

(ומתרץ) התם (הברייתא שחילקה בין מצה לחיפה) בבישולא (לח, מיד כשהופשט, שעדיין אינו ראוי לעיבוד. אבל יבש ראוי כבר לעיבוד, ושיעורו כמעובד).

(ומקשה) והתנן (כלים כזב): העור (שיעורו לקבל טומאה), חמישה על חמישה (טפחים), בין למדרס בין למת. ותני עלה: הבגד והשק והעור, כשיעור לטומאה, כך שיעור להוצאה (בשבת. וע"כ בשאינו מעובד³, ושיעורו שונה ממעובד, וקשה על רב נחמן)?

(ומתרץ) ההוא בקורטובלא (שבישלו והתקשה, ומשמש לישוב עליו ולעשותו שולחן⁴).

(ע"ח ב') (המשך משנה): קלף (דהיינו החלק הפנימי של העור כשהוא מעובד וכשר לתפילין⁵), כדי לכתוב עליו פרשה קטנה

1. רש"י פירש לחפות בו קמיע. דאילו קמיע גופיה לא עבדי מעור (כ"כ הריטב"א). בפיהמ"ש כתב הרמב"ם שהוא תיק קטן שמניחים בו קמיע, ובמשנה תורה (שבת יח, ד) לגבי עור שלא נעשה בקמח ולא בעפצה, סתם ששיעורו כדי לעשות קמיע.
2. דיפתרא, אינה כשרה לכתיבת תפילין (וראה להלן), אלא גט, ולכן אין שיעורה כקלף גמור ששיעורו לכתוב פרשה קטנה שבתפילין. רש"י (גיטין כ"ב א', ד"ה לכתוב).
3. אחרת סותר את מש"כ במשנה עור כדי לעשות קמיע.
4. רש"י. והרמב"ם פירש שנגמר עיבודו. ראה להלן.
5. ע"פ פיה"מ לרמב"ם שכתב (מהדורת הרב קאפח): קלף, הוא "אלרק", ועל הקלף המעובד כותבין התפילין, וזה הלכה למשה מסיני. וראה להלן.

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דבליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

שבתפילין, שהיא שמע ישראל.

(ע"ט ב') **ורמינהו**: קלף ודוכסוסטוס, כדי לכתוב עליו מזוזה (שמע והיה אם שמוע)!

(ומסיק) הכי קתני: קלף ודוכסוסטוס שיעורן בכמה? דוכסוסטוס, כדי לכתוב עליו מזוזה (דלא חזי לתפילין). קלף, כדי לכתוב עליו פרשה קטנה שבתפילין, שהיא שמע ישראל.

שיטות הראשונים

שיעור הוצאת עור: רש"י כתב, ששיעור לכתוב גט, קטן מכולן. **והרמב"ם** כתב, "המוציא עור שלא נתעבד כָּלָל, אֶלָּא עֲדִין הוּא רַךְ (מצה) - שיעורו כְּדִי לְצוֹר מְשַׁקֵּלֶת קֶטְנָה שְׁמִשְׁקָלָהּ שְׁקָל. הִיא מְלוּחָ, וְעֲדִין לֹא נַעֲשֶׂה בְּקִמַּח וְלֹא בְּעַפְצָא (חיפה) - שיעורו כְּדִי לַעֲשׂוֹת קִמְעֵי. הִיא עֲשׂוּי בְּקִמַּח, וְעֲדִין לֹא נַתְעַבַּד בְּעַפְצָא (דיפתרא) - שיעורו כְּדִי לְכַתֵּב עָלָיו אֶת הַגֵּט. נִגְמַר עֲבֹדוֹ (קורטובלא) - שיעורו חֲמִשָּׁה עַל חֲמִשָּׁה."⁶

שיעור דיפתרא, לכתוב עליו גט: דעת רש"י ורמב"ן דהיינו תורף הגט; "הרי את מותרת לכל אדם", ושמו ושמה והעדים והזמן. ודעת תוספות, ר"ן, וריטב"א, דלכתוב כל הגט קאמר, בין תורף בין טופס.⁸

שיעור הוצאת קלף: כתב הרמב"ם "המוציא קלף מְעַבֵּד - כְּדִי לְכַתֵּב עָלָיו פְּרֻשֶׁת 'שְׁמַע' עַד "וּבְשַׁעְרֶיךָ" (דברים וד).⁹ דוּכְסוּסְטוּס - כְּדִי לְכַתֵּב עָלָיו מְזוּזָה."⁹

כתיבת סת"מ על דוכסוסטוס קלף וגוויל

הקדמה: כאשר לוקחים את העור ומעבירים ממנו את השיער, מולחים ומעבדים בקמח ועפצים, נקרא "גויל". כשחולקים את העור לשניים, חלק אחד נקרא "קלף", וחלק אחד "דוכסוסטוס".

(ע"ט ב') אמר רב: דוכסוסטוס הרי הוא כקלף. (ומבינה הגמרא כוונתו בהוה אמינא) מה קלף כותבין עליו תפילין, אף דוכסוסטוס כותבין עליו תפילין.

(ושקיל וטרי, ומסיק) **מדתניא** (לגבי מזוזה): (4) כתבה על הקלף, על הנייר, ועל המטלית, פסולה. (2) רבי מאיר היה כותבה על הקלף מפני שמשמרת.

לרב נמי, לא תימא דוכסוסטוס הרי הוא כקלף (וכשר לתפילין), אלא אימא קלף הרי הוא כדוכסוסטוס (וכשר למזוזה): מה דוכסוסטוס כותבין עליו מזוזה, אף קלף כותבין עליו מזוזה (כדעת רבי מאיר הסובר כן. אבל תפילין אין כותבים על דוכסוסטוס, אלא על קלף).

6. לפי רש"י, ככל שהעור מעובד יותר, שיעורו קטן יותר. ולפי הרמב"ם, להיפך: ככל שגדלה חשיבותו, גדל שיעורו. ואם לא נתעבד כלל, שיעורו הקטן ביותר. וכשנגמר עיבודו, שיעורו הגדול מכולם, חמישה על חמישה טפחים. והסברא. שכשאינו מעובד, אינו חשוב, ומשתמשים בו לתשמישים קלים, ואף לצור ע"פ צלוחיתו. ולא צריך לזה שיעור גדול. ולא מבזבזים לצורך זה עור בעל חשיבות. משא"כ כשהוא מעובד וחשוב, מייחדים אותו לתשמישים חשובים וגדולים, כגון לכתוב עליו תפילין, או אפילו לעשות ממנו שולחן. וכסברת התוספות (ד"ה כדי). מקורות - רמב"ם (הל' שבת יח, יד). רש"י (ע"ט א', ד"ה לכתוב).

7. ולפי זה, שיעור זה קטן מכולם, וכנזכר לעיל. ואף שצריך לכתוב גם טופס מתקנת חכמים, מכל מקום מדין תורה בתורף סגי. רמב"ן.

8. מקורות - רמב"ן (ע"ט א', ד"ה כדי). תוספות (ד"ה כדי). ריטב"א (ד"ה דיפתרא). ר"ן (חיל ד"ה וכמה).

9. מקורות - רמב"ם (הל' שבת יח, טו). ובהגדרת קלף ודוכסוסטוס, ראה להלן בסמוך.

הגיליון מבוסס על ספרי "נתיבי הלכה" על מסכתות הש"ס:
בהסכמת הרבנים הגאונים: הרב שריה דבליצקי זצ"ל,
ויבדלחט"א הרב אשר וייס
והרב שריאל רוזנברג שליט"א.
הארות והערות יתקבלו בברכה.

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

תניא: הלכה למשה מסיני - תפילין על הקלף, ומזוזה על דוכסוסטוס. קלף (כותבים עליו) במקום בשר. דוכסוסטוס במקום שיער.

תנא דבי מנשה: כתבה על הנייר ועל המטלית - פסולה. על הקלף ועל הגויל (עור שלא נחלק) ועל דוכסוסטוס - כשרה.

ובעי רב פפא למימר (בהו"א כשהבינה הגמרא שרב מכשיר כתיבת תפילין על דוכסוסטוס) דמיירי בתפילין. (ומקשה) תפילין אגויל מי כתבינן?! [אלא] כי תניא היא בספר תורה.

שיטות הראשונים

דוכסוסטוס וקלף: שיטת רב האי גאון⁴⁰, שמקום בשר ושיער ממש. החלק החיצון הדק שעליו השיער, נקרא דוכסוסטוס, והחלק העבה הפנימי שעליו הבשר, נקרא קלף. וכדעתו הבינו רוב ראשוני ספרד: **הרמב"ם**⁴⁴, **הרמב"ן**, **הרשב"א**, **הרא"ה**, **הריטב"א** ו**הר"ן**. ושיטת **רבינו חננאל ורבינו תם**, שהחלק החיצון הדק שעליו השיער נקרא "קלף", והחלק הפנימי העבה שעליו הבשר, נקרא "דוכסוסטוס". וכדבריהם נקטו רוב ראשוני אשכנז: **היראים**, **התרומה**, **האו"ז**, **הסמ"ג**, **המרדכי**, **הרא"ש** ו**הגה"מ**⁴². והשו"ע⁴³ פסק **כרבינו חננאל ורבינו תם**.

על מה כותבים סת"ם: למסקנה, (א) תפילין כותבים על קלף, ולא על דוכסוסטוס, ולא על גויל.

(ב) מזוזה כותבים על דוכסוסטוס, ור"מ היה כותבה על הקלף, וכן דעת רב. דעת **רבינו חננאל**, שגם בקלף כשירה **לכתחילה**⁴⁴. ודעת **הרי"ף** שרק **בדיעבד** כשרה מזוזה על קלף. ולעניין גויל לא התפרש להדיא. ודייק **הר"ן** שכשירה גם על גויל. והשו"ע⁴⁵ פסק **כהרי"ף וכהר"ן**.

(ג) ספר תורה כותבים על קלף ועל גויל. וכתב **הר"ן** בשם **רבינו חננאל** שמצוה מן המובחר לכותבו על גויל. ודעת **סמ"ג**, **הגהות מיימוניות** ו**שאר פוסקים**, דאף קלף לכתחילה. ועל דוכסוסטוס - דעת **ספר התרומה**, **הרא"ש**, **הסמ"ג** ו**הר"ן**, שכשר⁴⁶. ודעת **הרמב"ם** שעל קלף דוקא דיעבד, ועל דוכסוסטוס - פסול⁴⁷. והשו"ע⁴⁸ פסק **כהרמב"ם**.

10. כן מבוארת דעת רב האי גאון בתשובת הרמב"ם (סי' קלט, מהדורת בלאו). וכ"כ הרשב"א בתשובה (ח"א סי' תקפ), וערוך (ערך דוכסוסטוס). אמנם בדעת רב האי גאון צ"ב, ראה יראים (השלם סי' שצט), ספר התרומה (הל' ספר תורה, סי' קצד), אור זרוע (ח"א, הל' תפילין, סי' תקמ) ועוד, שכתבו להיפך בדעתו.

11. ע"פ הגירסה שאצלנו ברמב"ם (הל' תפילין א, ז), בכל כתי"י ובדפוסים הראשונים. וכן הביאו בשמו גם המאורות, ההשלמה, המאירי, רבינו מנוח, והר"ן. וכן מבואר בתשובות הרמב"ם (מה' בלאו סי' קלט, וסי' קנג). וכן הוא בתשובתו לחכמי לונגיל (סי' רפט). והכס"מ (הל' תפילין, ובב"י יו"ד רעא, ג) כתב שזו נוסחה משובשת. ודבריו צ"ב.

12. ראשוני ספרד - רמב"ן (שבת, ד"ה ומזוזה בגויל), רשב"א (שו"ת ח"א סי' תקפ) ריטב"א (שבת, ד"ה והשתא), ומביא שם דעת רבו הרא"ה, ר"ן (לג בדפי הרי"ף, ד"ה ומהו וד"ה הלכך וד"ה ומכל). ראשוני אשכנז - יראים (סי' שצט, דפו"י סי' טז), תרומה (הל' ס"ת, סי' קצד), אור זרוע (ח"א, הלכות תפילין, סי' תקמ), סמ"ג (עשין כה), מרדכי (שבת סי' שעב, הל' ס"ת סי' תתקנט), רא"ש (הל' ס"ת סי' ה) והגה"מ (הל' תפילין פ"א אות ז).

13. או"ח לב, ז (וכן יו"ד רעא, ג).

14. ודייק מהלשון "רבי מאיר היה כותבה על הקלף" משמע לכתחילה.

15. יו"ד רפח, ו. וזה לשונו: כתבה על הקלף או על הגויל, כשרה. לא אמרו דוכסוסטוס, אלא למצוה.

16. שכן את הברייתא האומרת על הקלף ועל הגויל ועל הדוכסוסטוס כשירה העמדנו למסקנה בספר תורה. ספר התרומה (סי' קצד). רא"ש (הל' ספר תורה סי' ה). סמ"ג (עשין סי' כה). ר"ן (על הרי"ף כאן). הובאו בב"י (יו"ד רעא, ג).

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולמן בן הרב ישראל זצ"ל

כתיבת סת"ם על דיפתרא: במסכת מגילה (י"ז א') מבואר שמגילה הכתובה על דיפתרא פסולה, משום שכתוב בה "ספר". לכאורה מטעם זה גם ספר תורה ותפילין פסולים על דיפתרא, כמבואר במסכת סופרים (פ"א, ד-ו). וכן כתבו רש"י, רא"ש ועוד¹⁹. וכן פסק השו"ע²⁰.

עיבוד בעפצים ובסיד: מבואר לעיל, שדיפתרא פסולה לסת"ם. דיפתרא הוא מליח וקמית, ולא עפיץ. מבואר איפוא, שקלף לסת"ם חייב לעבור תהליך עיבוד בעפצים, כדי לצאת מגדר 'דיפתרא'. בזמן חז"ל היה העיבוד נעשה בעפצים. אמנם, כבר בזמן הגאונים ישנן תשובות המתייחסות לעורות שלא נעבדו בעפצא, אלא בסיד, ורובם פסולם מעיקר הדין²¹. הרמב"ם כותב, שתהליך העיבוד כולל עפצים, "וכיוצא בו מדברים שמקבצין את העור ומחזקין אותו"²². ור"ת כתב שעיבוד בסיד חשוב כמו עיבוד בעפצים²³. וכן פסק השו"ע²⁴.

17. ואף שתנא דבי מנשה מכשיר כתיבת סת"ם אף על דוכסוסטוס, למד הרמב"ם מברייתות אחרות (מסכת סופרים א, ד), שהוא פסול. ב"י (יו"ד רע"ג).

18. יו"ד רע"ג, ומביאור הגר"א משמע שסובר כשאר הפוסקים, וזה לשון השו"ע: "...ואם כתב סת"ם על הקלף, כשר, והוא שיהיה כתוב בצד הפנימי שכלפי הבשר. וכתב על זה בביאור הגר"א: כדעת הרמב"ם שכתב דקלף דוקא בדיעבד, ודוכסוסטוס אף בדיעבד פסול. וכו'. אבל כל הפוסקים חולקים עליו ומכשירין בדוכסוסטוס בדיעבד, וכמ"ש בשבת ע"ט ב' כי תניא כו'. ודעת סמ"ג והג"מ וש"פ דאף קלף לכתחלה, וכתבו ולא נאמר גויל וקלף אלא למצוה, ור"ל בירושלמי ומסכת סופרים הנ"ל. ודעת הר"ן דלכתחילה דוקא על הגויל.

19. רש"י בגיטין כ"ב א' (ד"ה לכתוב עליו), כתב שדיפתרא אינו כשר לתפילין. וכן מבואר בתוספות (כאן ד"ה קלף, ובמנחות ל"א ב', ד"ה הא דאפיצן, בשם ר"ת) אמנם ראה במחזור ויטרי (ח"ב סי' תקיז, הל' ספר תורה, עמ' תרנב-תרנג) שם הובאו דברי ר"ת ומבואר שם (באפשרות השניה) שגם על דיפתרא כשר. אמנם בהרבה ראשונים מבואר (גם בשם ר"ת) שאין להכשיר דיפתרא. וכן כתב הרא"ש (הל' סת"ם סי' ד) בפשיטות שאין להכשיר דיפתרא.

20. או"ח לב, ח; יו"ד רע"ב; בשני המקומות פסק השו"ע שצריך שיהיו מעובדים בעפצא או בסיד, וביאר הגר"א (או"ח לב, ח): בעפצים או בסיד - כמש"כ במגילה י"ט א' דיפתרא כו' וכ"ש סת"ם דבעי ספר כמש"ש ט' א' ובמנחות ל' ל"ד ובפ"א דמ"ס אין כותבין על הדיפתרא. עכ"ל. וכן ביאר הגר"א ביו"ד. וכן כתב המשנ"ב: בעפצים או בסיד - ולעיכובא הוא! דלא מיקרי קלף בלא זה רק דיפתרא!

21. והתירו משום עת לעשות לה' הפרו תורתך (כדלהלן). ראה תשובת רב האי גאון (הרכבי סי' תלב, והו"ד באוצה"ג, שבת ע"ט ב', בחלק התשובות, והובאה בקיצור באשכול וברא"ש), ובתשובות הגאונים (הרכבי סי' סג), ועוד. אמנם ראה תשובת רב נטרונאי גאון (הלכות פסוקות סי' קצ, ובאוצה"ג שבת ע"ב סי' רנב).

וביתר פירוט ראה תשובה קדומה בשם רב יהודאי גאון (גנזי שכטר - פירקוי בן באבוי תלמידיה דראבא, עמ' 561), ובין דבריו כתב: ואפילו אות אחת מן התורה אסור לכתוב על גבי נבילה מפני שאין כותבין דברי קודש אלא בשעבדן בעפצי ויצאו מתורת נבילה וכו' וכך הלכה בשתי ישיבות ובכל ספרים ראשונים הישנים שמיומת משה ועד עכשיו לא נהגו לכתוב בריק זה (=עור מעובד בסיד ולא בעפצים) אלא משנים מועטים מפני שמנהג שמד הוא שגזר אדום הרשעה שמד על ארץ ישראל שלא יקראו בתורה וגנזו כל ספרי תורה מפני שהיו שורפין אותן וכשבאו ישמעאלים לא היו להם ספרי תורה ולא להם סופרים שיש בידם הלכה למעשה כיצד מעבדין את העורות ובאיזה צד כותבין ספרי תורה והיו לוקחין ריק מן הגוים שעשו לכתוב בהן ספרי עבודה זרה והיו כותבין בהם ספרי תורה מפני שלא היה בידם הלכה למעשה" וכו'. עכ"ל.

22. והבין הב"י (יו"ד רע"ב), מדבריו, שסובר כשיטת רבינו תם (להלן) שעיבוד סיד חשוב כעיבוד עפצים. אמנם הדברים צ"ב, שכן בתשובותיו (קנג, קנט, קסב) הוא מתייחס לקלפים שהיו מצויים בזמנו (שהיו מעבדים בסיד) והרמב"ם פוסל אותם! ואמנם יש להעיר מתשובתו לחכמי לונל (רפט), אבל כבר פקפקו אחרונים במהימנות תשובה זו. ובפרט שהרמב"ם מגדיר שהעיבוד הוא "מדברים שמחזקים העור ומקבצים אותו", וכן כתב בפירוש המשנה (פיה"מ שבת ז, ב), שענין העבוד הוא, "חזוק הדברים הרפים כדי שלא יפסדו במהרה". ואמנם עיבוד בעפצים משנה באופן מהותי את מצב העור, משא"כ עיבוד בסיד אינו פועל פעולה זו (שכן הסיד מרחיב הנקבים. בנוסף, מְשַׁלֵּב העיפוץ פוקע שם עור, והשתנה מהותו. לאחר העיפוץ אי אפשר להחזירו למצב של עור, משא"כ בסיד. ומהרמב"ם משמע שצריך שינוי מהותי, ראה בעיקר תשובה קסב).

הלימוד היומי לעילוי נשמת הרב שלום אולתן בן הרב ישראל זצ"ל

שולחן ערוך

(או"ח, הלכות תפילין, סימן לב)

ז. הלכה למשה מסיני תפלין על הקלף, ולא על הדוכסוסטוס, ולא על הגויל. כותבין על הקלף במקום בשר, ואם שנה פסול. מהו קלף ומהו דוכסוסטוס, העור בשעת עבודו חולקין אותו לשנים, והחלק החיצון שהוא לצד השער נקרא קלף, והפנימי הדבוק לבשר נקרא דוכסוסטוס, לפי זה פי אמרינן כותבים על הקלף במקום בשר הינו מקום היותר קרוב לבשר דהינו במקום חבורו כשהוא דבוק לדוכסוסטוס, וקלפים שלנו שאין חולקים אותם יש להם דין קלף וכותבים עליהם לצד בשר שמה שמגררים קלפתו העליונה שבמקום שער, אינו אלא כדי מה שצריך לתקנו להחליקו, ואפלו אם היו חולקים העור לשנים היה צריך לגרר ממנו כף ומצד הבשר גוררים הרבה, עד שאין נשאר אלא הקלף בלבד.

(יו"ד, הלכות ספר תורה, סימן רעא)

ב. צריך שיהיו מעבדים בעפצא או בסיד וכיוצא בו, מדברים שמכוצים העור ומחזיקין אותו (רמב"ם ספ"א מהל' ספר תורה ד"ו).

ג. כותבין ספר תורה על הגויל, והוא העור שלא נחלק, וכותבין בו במקום שער. ואם כתב ספר תורה על הקלף, כשר, והוא שיהיה כתוב בצד הפנימי שקלפי הבשר. הגה: וקלפים שלנו הם יותר מבחרים מגויל, וכותבין עליהם לכתחלה לצד בשר. ואין כותבין עכשו על הגויל (ר"י מינץ סי' ס"ו). ואם שנה וכתב על קלפים שלנו במקום שער, פסול (אור זרוע הלכות תפילין). מיהו יש מקלין בזה (טור ועוד פוסקים עין בית יוסף).

(יו"ד, הלכות מזוזה, סימן רפח)

ו. כתבה על הקלף או על הגויל, כשרה. לא אמרו: דוכסוסטוס, אלא למצוה. וקלפים שלנו כשרים לכל (מרדכי הלכות קטנות).

23. "שהעור המתוקן בעיבוד טוב כגון שלנו, שהוא טוב ממליח וקמיח ועפצים, שהוא כשר ואין צריך עיפוץ. אבל למליח וקמיח צריך עיפוץ, שאין מליח וקמיח עזים כסיד ושריית מים שלנו". מחזור ויטרי בשם ר"ת (ח"ב סי' תקיז, הל' ספר תורה, עמ' תרנב-תרנג). ועוד הובאו דבריו בתוספות (שבת ע"ט ב', ד"ה קלף. מגילה י"ט א', ד"ה דיפתרא. מנחות ל"א ב', ד"ה הא דאפיצון), ודבריו מובאים בכל הראשונים שבאו אחריו, בגירסאות שונות.

24. או"ח לבח; יו"ד רעאב.